

Віктор Векленко (Дніпропетровськ),
науковий співробітник Інституту суспільних досліджень

Самарь-Богородицька фортеця: проблеми збереження і дослідження пам'ятки

Археологічне відкриття Самарі-Богородицької фортеці почалося у 2000 р. після виходу з друку книги дніпропетровських краєзнавців В. Бінкевича й В. Камеко [1], коли В. Шалобудов здійснив перші плідні розвідки території пам'ятки. В 2001 р. під керівництвом З. Маріної на території внутрішньої площі були закладені перші шурфи й розкоп, а в наступному році З. Маріна й В. Ромашко керували розкопками першого житла на посаді укріплення [28; 30]. З 2005 р. на пам'ятці розпочалися стаціонарні дослідження НДЛ археології Придніпров'я ДНУ ім. О. Гончара під безпосереднім керівництвом І. Ковальової [5].

Багаторічні археологічні роботи дали величезну кількість знахідок і повністю підтвердили план житлової забудови фортеці XVIII ст. [18], отриманий внаслідок здійсненого О. Харланом комп'ютерного співставлення плану Старосамарського ретраншементу 1747 р. і сучасної карти місцевості [35]. Розкопки дозволили дослідити особливості житлобудівництва 1730–1770-х рр. на внутрішній площі укріплення, дали окремі житлові споруди та знахідки більш раннього часу. Проте опрацювання й інтерпретація отриманих матеріалів, при їх надзвичайній насиченості і величезній кількості, завдяки деяким регіональним або особистим якостям дослідників, періодично стали давати фантастичні висновки на тлі справжніх відкриттів.

Найдавніші за хронологією датовані опубліковані чи відомі автору матеріали з території козацької Самарі відносяться до початку XVI ст. Це – європейські торгівельні пломби, найдавніша з яких має повністю збережену дату 1524 р., а наступна за часом відноситься до 1605 р. [21] Дещо розріджують цю лауну монети Сигізмунда I Старого (напівгрош 1509 р. із слідами довготривалого обігу) [42], Івана Грозного, Федора Іоановича й Бориса Годунова, новгородське пуло (рис. 1), та пломбатор з написом «печатъ добра человека» [16; 25] з Північно-західної Русі другої половини XVI–XVII ст. Загальна картина знахідок дозволяє припустити наявність тут поселення, – торгівельного або митного осередку, – проте відсутні будь-які документальні свідчення про його характер чи про безперервність існування. Також відсутні досліджені, датовані XVI ст., споруди чи закриті комплекси.

Таким чином, виникає певна дилема. З одного боку – є достатньо велика кількість датованих археологічних матеріалів, між якими існують значні часові розриви. З іншого боку відсутні будь-які документальні свідчення щодо існування у Присамар'ї значного поселення у XVI–XVII ст. (грамоту Стефана Баторія «1576 р.» до уваги не беремо [13; 14]). А також маємо дослідження Ю. Мицика, де історик наводить документи про чис-

Рис. 1. Новгородське пуло з посаду Богородицької фортеці.

ленні «уходи» у Присамар'ї в середині XVI ст. [32; 33], деякі з них могли мати і стаціонарний характер. Тобто маємо унікальну ситуацію: археологічні знахідки є, але документів – немає. Проте І. Ковальова [19] (а за нею – й інші) наполягає на заснування Самарі якщо не в XIV ст., то у XVI-му...

Археологічні матеріали першої половини – середини XVII ст. набагато численніші ніж належні до давніших часів: нумізматики і сфрагістики, торгівельні пломби і натільні хрести [5] показують більшу динаміку життєдіяльності на досліджуваній території. Але Самарь, як населений пункт, як велика сукупність комплексів, знову відсутня – дві невиразні землянки, шинок [12] та невеликий житловий комплекс (дослідження НДЛ археології Придніпров'я 2012 р. [50]). Не більшою кількістю відкритих і досліджених споруд представлене і будівництво на місці Самарі Богородицької фортеці – землянка будівничих [28; 30] і цвинтар [23]. При цьому належність вищезазначених об'єктів до кінця 1680-х рр. – лише припущення.

Виключно цікавим і суперечливим є період 1688–1712 років, тобто час власне Богородицької фортеці. Велика кількість документів, зібраних й опублікованих Д. Яворницьким, його досить вдала спроба інтерпретувати архівні матеріали й праці попередників [47; 48], незважаючи на численні протиріччя [6] дали можливість побачити цілісну картину епохи у регіоні. Але за століття, що минуло від виходу роботи вченого, різночитання в локалізації топонімів, деталях подій тощо постійно накопичувалися, незважаючи на постійні пошуки істориків в архівосховищах України, Росії й закордоння.

Археологічні дослідження на пам'ятці стали дійсним проривом і в регіональному джерелознавстві, і в сучасній українській історичній науці. Тісна ж співпраця з російськими дослідниками показала нові перспективи й напрямки пошуків [4; 7]. Введення до наукового обігу вченими ДНУ численних комплексів знахідок викликали певну революцію в козакознавстві Надпоріжжя. Вперше ґрунтовно опрацьовані керамічні матеріали [29; 31]. О. Харлан, на підставі описів фортеці і пізніших планів, здійснив графічну реконструкцію зовнішнього вигляду першого російського військового фронтиру на землях Війська Запорозького низового [38]. Десятки публікацій, присвячених аналізу й інтерпретації знахідок виробів

дрібної культової пластики [5, 197–198, 206] сприяли зародженню української ставрографії XVI–XIX ст.

Разом з тим, внаслідок некритичного ставлення до джерел і публікацій, під час інтерпретації отриманих археологічних даних мали місце численні похибки. Зокрема, висунуто дивну гіпотезу щодо обстрілу фортеці кніпелями з боку військ чи військових суден Девлет-Гірея в 1711 р. [44]. Не менш цікавою є спроба інтерпретації матриць особистих печаток, котрі нібито належали представникам козацької старшини на підставі виключно «Малороссийского гербовника» [16; 24] тощо...

Розуміння проблем, викликаних накопиченими похибками внаслідок відсутності критики джерел в дослідженнях, викликало гостру необхідність у пошуках достовірної інформації. Вже перші розвідки в РДАДА (ф. 229 й 248) дали неочікувані результати. Було отримано дані щодо арсеналу Богородицької фортеці, засланих московських стрільців, українського населення посаду, Новосергіївської фортеці, Старосамарського ретраншементу (зведений наприкінці 1730-х рр. на місці Богородицької фортеці), Самарського монастиря у XVIII ст. і багато іншого [2; 8; 26; 27]. За попередніми даними, серед документів фондів РДАДА існують матеріали щодо поселень у Присамар'ї у 1670-ті рр., а також численні документи, які стосуються різноманітних аспектів життєдіяльності фортеці. Завдяки співпраці з російськими колегами пощастило знайти найдавнішу російську карту (кінець 1680-х рр.) із зображеною Богородицькою і відсутньою Новосергіївською фортецями.

Час існування Старої Самари – Старосамарського ретраншементу набагато багатший і в галузі джерелознавства, і в археологічному аспекті. Архівні розвідки О. Репана дозволили ввести до наукового обігу численні свідчення щодо гарнізону і комендантів Старосамарського ретраншементу, їх стосунків з Кошем та місцевим населенням [36; 37]. Розкопки на внутрішній площі фортеці дали насичений матеріал щодо жител і ремісничих споруд [18], завдяки археології отримано, опрацьовано і опубліковано значні комплекси різнопланового гутного скла тощо [40; 41]. Проте, незважаючи на велику кількість здобутків, знову виникають питання щодо інтерпретації археологічних знахідок без критичного використання документів.

Зокрема, на підставі «Популярной истории медицины» й підручника з історії для медичних ВНЗ зроблено висновок про високий рівень розвитку протиепідеміологічної служби в російській армії під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [22], або за допомогою того ж «Малороссийского гербовника» визначене «входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр.» [20] тощо. Подібні висновки свідчать про абсолютне незнання загальної картини подій, які відбувалися на українських теренах впродовж XVIII ст.

Не менш цікавим є діагностика у людських решток «правобічної легеневої чуми» на підставі їх візуального огляду викладачем дніпропетров-

ської медичної академії [17; 49; 51]. В цьому ж контексті цікаві і безпеліційні нумізматичні спостереження дослідників цього відкриття, коли на підставі знахідки монет і петровського часу, і правління Анни Іоанівни зроблено висновок про подовження вжитку срібної «луски» і в 1730-х рр. Тобто виключається можливість знахідки небіжчиком невеликого скарбу або інші варіанти. Виходячи з такої гіпотези можна припустити, що знахідка золотоординського пулу XIV ст. в офіцерському житлі середини XVIII ст. дозволяє подовжити нижню дату спорудження землянки до часів монголо-татарської навали.

Проте найбільшою проблемою є вибірковість опрацювань і публікацій археологічних знахідок. Остання ґрунтовна публікація кераміки була у 2005 р. [29; 31], при чому, наприклад, у 2008 р. під час розвідок на посаді фортеці до польового опису лише одного з двох звітів (другий був по розкопках внутрішньої площі фортеці) були занесені близько 2100 фрагментів, з них до колекційного потрапило не більш за 450 [46], а намальовано та сфотографовано – близько половини від останньої кількості. Подібна ситуація склалася і з матеріалами інших років. При цьому має місце тенденція відсутності бажання власників «Відкритих листів» по Самарі-Богородицькій фортеці до залучення в опрацюванні матеріалів (в яких самі вони не є компетентними) сторонніх фахівців-професіоналів. Мало того, на момент закінчення дії авторського права дослідника на публікацію здобутих матеріалів виявиться, що значна частина наймасовіших знахідок буде використана лише у вигляді статистичного покажчика, а самі матеріали будуть безнадійно втрачені для науки.

Останній випуск збірника «Проблеми археології Подніпров'я» майже не містить публікацій стосовно Богородицької фортеці, і зовсім – ґрунтовних описів досліджень впродовж останніх трьох років [34]. Взагалі – посилюється тенденція приділення уваги виключно «яскравим» знахідкам і ігнорування «масового» матеріалу, незважаючи на те, що з самого початку існування експедиції й збірника характерною особливістю робіт колективу НДЛ археології Придніпров'я була оперативність введення до наукового обігу результатів досліджень [15] ...

Не менш значущою проблемою є методологія археологічних досліджень. Незважаючи на заклики провідних фахівців українського козакознавстві про необхідність комплексного дослідження пам'яток та припинення досліджень «на знос» [39, 6], які лунали ще на початку 1990 р., ситуація на досліджуваних об'єктах Самарі-Богородицької фортеці часто нагадує процес саме рятівних розкопок: так було і з металургійним центром черняхівської доби, і з офіцерською землянкою XVIII ст., і з іншими спорудами.

Внаслідок антропогенної діяльності, зокрема – постійного незаконного розширення закритого сучасного кладовища (рис. 2 – цвинтар у 1979-х роках, рис. 3 – у 2000-х), площа охоронної зони культурного шару зменшується, а сам шар – знищується. Але археологічні дослідження ведуться саме в центральній частині пам'ятки, де є можливість отримати саме цікаві, зна-

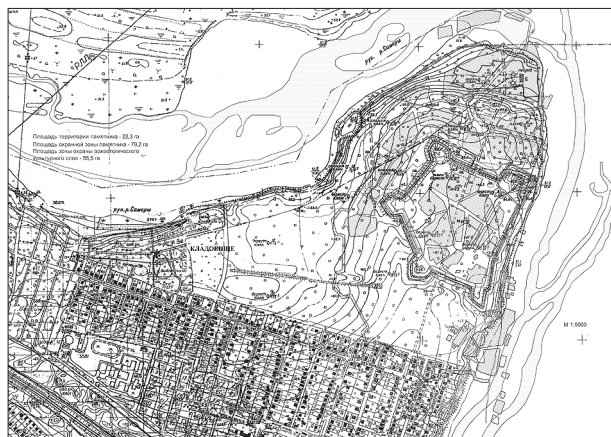

Рис. 2. Межі цвинтаря біля Богородицької фортеці у 1970-х рр.

чуші знахідки. І ще один важливий момент. Через велику зацікавленість «чорними археологами» пам'яткою, розвідки проводяться за допомогою металодетектору на великих площах, причому – і навесні, і восени, тобто в терміни, які не включені до Відкритого листа [43]. В даному випадку дослідником у березні-квітні 2012 р. «обстежено» ділянку площею 2000 кв. м., з якої вилучено 17 монет XVII ст., торгівельна пломба, уламки литих натільних хрестів тощо. Зрозуміло, що монети описані і визначені на високому професійному рівні Але визначення культової пластики, в окремих випадках, демонструє повну необізнаність з предметом і зводиться до пошуку аналогії виключно в матеріалах попередніх років дослідження Самарі-Богородицької фортеці, тоді як В.М. Шалобудову був особисто наданий примірник узагальнюючої праці по ставрографії пам'ятки з величезним бібліографічним покажчиком, який дає можливість пошуку аналогії для датування отриманих культових матеріалів. Крім того, фіксація місцезнаходжень отриманих металевих предметів велася лише у перші роки цих розвідок [10; 11; 45]. Подібний підхід до вилучень предметів з площини культурного шару призводить до втрати їх інформаційної цінності і ускладнює інтерпретаційні можливості наступним дослідникам.

Паралельно з цим слід розглянути ще деякі питання, пов'язані зі специфікою розвідок на території пам'ятки. На початку 2000-х років разом з В.М. Шалобудовим (коли цей об'єкт ще не був оголошений пам'яткою національного значення) на околицю сел. Шевченка виходила низка поціновувачів старовини, які віддавали значну частину знайденого «на науку», а в окремих випадках – лише фото. Проте пізніше Богородицька фортеця приваблювала як дніпропетровських скарбошукачів, так і приїжджих з інших регіонів. Внаслідок цього (через те, що землі історико-культурного призначення охоронялися виключно законом) інформативній цінності культурного шару було завдано непоправної шкоди, обсяги якої встановлюються лише зараз.

Рис. 3. Сучасні межі цвинтаря.

Завдяки сприянню низки небайдужих людей, за останні півтора роки пощастило знайти і викупити рештки цікавих знахідок, передусім це стосується нумізматики і ставрографії – всього понад 680 одиниць. Російська нумізматики представлена «лускою» від Івана Грозного до Петра I. Час правління Івана Грозного представлений 6-ма копійками й 15 монетами «деньга», Федора Іоановича – 3 копійками й 2 «деньгами», Бориса Годунова – 6 копійками, Михайла Федоровича – 5 копійками, Олексія Михайловича – 5 копійками. Найчисленніші знахідки пов'язані з петровською добою: 35 копійок окремих знахідок і рештки двох скарбів 54 й 48 копійок відповідно, причому перший скарб містив 500 монет у невеликому керамічному пошкодженому горщику. Європейських монет в окремих знахідках – більше 80 одиниць, в трьох скарбах – 50, 96 і 126 монет відповідно. При цьому місця знахідок називаються дуже приблизно. Натільних христів вдалося віднайти 146 примірників. З них приблизно в однаковій кількості барочних (жіночих) й чоловічих (простих прямих латинських), що, в цілому, відповідає співвідношенню в комплексах з інших територій [3; 8]. Ставрографічні матеріали зараз знаходяться в обробці для подальшої публікації, нумізматики чекає на свою чергу.

Зрозуміло, що для вищевикладеного існує велика кількість об'єктивних причин. Серед головних – хронічні проблеми української археології більшості регіонів (відсутність повністю укомплектованих і нормативно фінансованих у повному обсязі). Разом з тим, дослідження пам'ятки національного значення виключно археологічними методами із елементами скарбощукацтва, без ґрунтового залучення репрезентативних джерел і досліджень приводить до хибних висновків і знецінює результати багаторічних робіт.

Ситуація, що склалася навколо багатощарової пам'ятки козацької доби «Самарь–Богородицька фортеця–Старосамарський ретраншемент», може

бути вирішеною виключно через створення на її території історико-археологічного культурно-туристичного комплексу. До цього моменту слід дослухатися до рекомендацій Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей щодо необхідності збереження культурного шару фортеці і посаду, а також забезпечити Центр Звітами досліджень у повному обсязі для розуміння обсягів робіт, напрямків досліджень та надання приписів дослідникам, оскільки здійснюються не рятівні розкопки, а наукові пошуки на пам'ятці національного значення та в охоронній зоні культурного шару. В цьому ж контексті слід інтенсифікувати введення до наукового обігу отриманих результатів досліджень, нехай і у вигляді електронних особистих або колективних монографій, здійснити фіксацію на топооснові ВСИХ знайдених за межами шурфів і розкопів предметів, а також розширити міждисциплінарну співпрацю і припинити будь-які розкопки на території пам'ятки (крім рятівних) до повного опрацювання й введення до наукового обігу всіх отриманих матеріалів.

Література

1. **Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000.
2. **Векленко А. В., Векленко В. А., Малов А. В.** Самарський Пустинно-Микільський монастир: карти й плани XVIII ст. // Дніпропетровщина туристична: Мат-ли міжнародної наук.-практичної конф. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 53–59.
3. **Векленко В.** Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Вип. 21. – Ч. 1. – К., 2012. – С. 184–188.
4. **Векленко В. А.** Археологические исследования Богородицкой крепости и ее посада: первые итоги // Архитектурное наследство. – М., 2011. – Вып. 54. – С. 88–101.
5. **Векленко В. А.** Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
6. **Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археологічний щорічник. – Київ–Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 190–221.
7. **Векленко В. А., Малов А. В., Несправа Н. В.** Богородицкая крепость по археологическим и письменным источникам. // Позднесредневековый город III: археология и история. Материалы III Всероссийского семинара. Ноябрь 2009. – Тула, 2011. – С. 259–270.
8. **Векленко В., Мігульов О.** Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2011. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 143–147.
9. **Векленко В. А., Мигулев А. В., Малов А. В.** Документы ф. 229 (Малороссийский приказ) РГАДА к истории Богородицкой крепости // Заповідна Хортиця: Мат-ли міжнародної наук.-практичної конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2011. – С. 3–7.
10. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – 2002. – С. 135–150.
11. **Векленко В. О.** Православні старожитності Богородицької фортеці. // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 56–74.
12. **Векленко В., Харлан О.** Досвід реконструкції шинка з козацької Самарі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 153–157.

13. **Грибовський В. В.** Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або до питання про роль особистості історика в історії // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 6. – С. 39–65.
14. **Дорошенко Д.** Новые данные по вопросу о т. наз. реформе короля Стефана Батория. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1911. – С. 147–157.
15. **Ковалева И. Ф.** 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета // Проблемы археологии Подніпр'я. – 2002. – С. 3–23.
16. **Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе. // Проблемы археологии Подніпр'я. – 2003. – С. 44–50.
17. **Ковальова І.** Дослідження Богородицької та Старокодацької фортець у 2011 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 3–5.
18. **Ковальова І. Ф.** Археологічні дослідження житлової забудови Богородицької фортеці у 2008 році. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 20–24.
19. **Ковальова І. Ф.** Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацької доби. // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 73–77.
20. **Ковальова І. Ф.** Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. // Січеславський альманах: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 3. – С. 83–87.
21. **Ковальова І. Ф.** Свідчення торговельних зносин козацьких поселень Присамар'я із країнами Центральної та Західної Європи. // Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи. – 2006. – С. 64–72.
22. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці // Гуманітарний журнал. – 2005. – С. 66–72.
23. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М.** Кладовище XVII ст. в межах посаду Богородицької фортеці // Проблемы археологии Подніпр'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології, давньої історії та етнографії. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 90–96.
24. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М.** Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці // Історія і Культура Придніпр'я. Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – 2005. – Вип. 2. – С. 17–23.
25. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 106 с.
26. **Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В.** Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – Вип. 1. – С. 117–131.
27. **Малов О., Векленко В., Векленко А.** Гіпотези щодо змін місцерозташування Самарського Пустинно-Микільського монастиря у XVII–XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 205–213.
28. **Маріна З. П.** Археологічні дослідження Богородицької фортеці. // Проблемы археологии Придніпр'я. – 2003. – С. 31–36.
29. **Маріна З. П.** Керамічний комплекс з котловану житла Богородицької фортеці у Присамар'ї // Вісник Дніпропетр. ун-ту: Історія і археологія. – 2004. – Вип. 12. – С. 131–135.
30. **Маріна З. П.** Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 30–34.

31. **Маріна З. П.** Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці. // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 133–142.
32. **Мицик Ю. А.** Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держуніверситету, 1997. – 176 с.
33. **Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М.** Місто на Самарі. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 64 с.
34. Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології та давньої історії / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2012. – 132 с.
35. Проект зон охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську. – Дніпропетровськ: ПП «САД», 2005.
36. **Репан О. А.** Одиноківка-Одимківка у взаєминах місцевого населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу // Січеславський альманах: зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ: НГУ, 2011. – Вип. 6. – С. 94–98.
37. **Репан О. А.** Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Вип. 8. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С. 233–239.
38. **Репан О., Старостін В., Харлан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.
39. **Телегін Д., Титова О.** Основні підсумки та завдання по вивченню та охороні археологічних пам'яток українського козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 3–9.
40. **Харитоновна О. В.** Значення вивчення технологічної обробки скла в культурно-хронологічному контексті // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 91–97.
41. **Харитоновна О. В.** Спроба датування скляного посуду з Самарі – Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 91–97.
42. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К, 2006. – Вип. 15. – С. 62–68.
43. **Шалобудов В. М.** Результати розвідок посаду Новобогородицької фортеці навесні 2012 року // Програма проведення V міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 18–19 квітня 2012 р. – С. 8.
44. **Шалобудов В. М.** Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці // Січеславський альманах: зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 2. – С. 41–44.
45. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на території Богородицької крестости // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 123–134.
46. **Шалобудов В. Н., Ковалева І. Ф.** Отчет об археологических исследованиях территории посада Богородицкой крепости (пос. Шевченко Самарский район г. Днепропетровск) в 2008 г. // Архів НДЛ археології Подніпров'я ДНУ. – Дніпропетровськ, 2009. – Б/н. – С. 93–111.
47. **Яворницький Д. І.** Твори : У 20 т. – К.–Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 492 с.
48. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків: В 3 т. – К.: Наук. думка. – Т. 1. – 1990, 592 с.; Т. 2. – 1990, 560 с.; Т. 3. – 1991, 560 с.
49. <http://most-dnepr.info/press-centre/archives/49866.htm>
50. http://www.ukrinform.ua/ukr/news/dnipropetrovski_arheologi_znayshli_kozatske_poselennya_samar_1753933
51. <http://www.youtube.com/watch?v=ZAXitd2PhcA>